

VREDE IN EUROPA, MET ALLE GEWELD

Bijeenkomst Pax Christi

Utrecht, 21 juni 2022

Heel Europa. Over recht, vrede, en bezieling

In een oude Psalm van hoop (Ps 85: 10-12) is sprake van recht en vrede die elkaar 'begroeten met een kus', zoals het in de meest gebruikte vertaling luidt, waarschijnlijk om te variëren op wat daaraan onmiddellijk voorafgaand wordt gezongen over trouw en liefde. Die 'omhelzen elkaar' staat er volgens de vertalers, waar andere, oudere, vertalers dat 'omhelzen' juist aan recht en vrede hadden toegedacht. U hoeft het van mij niet aan te nemen, maar zou het kunnen dat al die vertalers, de oude en de nieuwe, het niet aandurven om op te schrijven wat in die kale Hebreeuwse medeklinkers nu eigenlijk meeklinkt? Dat is (in plastische termen die op dit moment waarschijnlijk ook alweer uit de mode zijn), dat recht en vrede liggen te vozen dat het een aard heeft, dat ze er lustig op los krikken, kortom dat ze verward zijn in vormen van lijfelijke vervoering en intimiteit. Maar ja, ga dat maar eens uitleggen in 'kindernevendiensten' of meezingen op hele Geneefse noten. Psalmen zijn sowieso niet bedoeld om mee te zingen of uit te leggen, net zo min als (bijvoorbeeld) flamencozang; en om dezelfde reden, nl. dat ze er te lyrisch voor zijn.

Een lyricus ben ik niet. Maar met mijn filosofische eenzang ga ik wél proberen om de vervoering van vredeswerk aan te duiden. Ik wil ook proberen te laten zien dat die vervoering een zekere vorm van lichamelijke in het spel brengt. Ik gebruik dat woord, hier, vandaag, waar anderen van 'spiritualiteit' of bezieling spreken. Dat doe ik met opzet. Ten eerste om een lange westerse traditie tegen te spreken, waaraan ook het christendom ten offer gevallen is, waarin ziel en lichaam tegenover elkaar werden gezet, en ook nog eens als het meerdere tegenover het mindere. Ten tweede omdat vredeswerk van ons verlangt die discriminerende tegenstelling los te laten. 'Europa' (dus niet de EU), wil ik geloven, zou de naam van een oefenterrein kunnen zijn om in dat proces stappen te zetten. Want 'Europa' is een moeizame weg, terug naar een oorsprong die er nooit geweest is, terug naar een verleden om naar uit te kijken. En vóór u nu denkt dat ik toch de lier gaan bepotelen, verzeker ik u dat ik tenslotte ook nog wat ga zeggen over PAX, het IKV en Pax Christi.

Laat ik beginnen bij een eenvoudig inzicht. De innige relatie tussen recht en vrede blijkt uit het feit

dat we de twee niet zonder elkaar kunnen denken. Vrede is per se rechtsvrede en recht is per se vredesrecht.¹ Vrede zonder recht komt neer op een strategische of tactische terugtrekking, altijd erop gericht om bij gunstiger omstandigheden alsnog de slag van het eigenbelang te slaan.

Rechtsvrede ('eeuwige vrede' noemde de Verlichtingsfilosoof Kant het, wellicht om de kwezels in zijn omgeving een beetje op stang te jagen) is het tegendeel daarvan. Het is een onvoorwaardelijke vrede, een vrede die niet door het eigenbelang wordt beheerst, maar door de wederkerige erkenning van ieders belang, en dus door het belang van die wederkerigheid. Vrede op basis van rechtsbeginselen die aan die wederkerigheid vorm geven – beginselen die niet alleen maar conflicten willen beëindigen maar dat op een bestendige manier willen doen, vanuit de niet-aflatende wil (zoals men het sinds de Oudheid heeft gezegd) om in eer te leven, niemand schade te berokkenen en ieder het zijne toe te delen. Vrede in Europa is dus in de eerste plaats een rechtsproject. Ik wil er graag aan toevoegen, dat ik met opzet het woord 'recht' gebruik, en niet het woord 'rechtvaardigheid'.

Rechtvaardigheid is een morele deugd, maar hoezeer die deugd ook beoefend moet worden als we het goede willen doen, Europa is niet gebaat bij het nastreven van een rechtvaardigheidsideaal maar bij een veel bescheidener maar waarschijnlijk ingewikkelder project: het stichten en in standhouden van een rechtsvrede. Een vrede die ook standhoudt als we over 'het goede' tot op het bot verdeeld zijn. Kort en goed: recht en vrede zijn 'gelijkoorspronkelijk', elkaars voorwaarde.²

Rechtsvrede is, een beetje geforceerd gezegd, een politiek 'maaksel', zoals alle recht. Daarmee is meer gezegd dan het lijkt. Onder andere dit.

¹ De eerste rechters in de hiërarchie altijd vrederechters, juges de la paix, zoals ze bij de zuiderburen heten.

² Bij deze ietwat gelukzalige 'gelijkoorspronkelijkheid' van recht en vrede past overigens meteen een kanttekening. Als wederkerigheid van belangen ons leidend beginsel is, is daarmee alleen gezegd dat we afzien van het *bij voorbaat* vooropzetten van ons eigenbelang, niet dat we afzien van ons eigenbelang. Integendeel, zonder dat er ruimte is waarin die eigenbelangen in alle duidelijkheid naar voren worden gebracht is er geen mogelijkheid om daartussen met elkaar verhoudingen van wederkerigheid te bepalen. De vrijheid om dat eigenbelang na te streven is dus even fundamenteel voor rechtsvrede als de veiligheid om niet aan het eigenbelang van de sterkste uitgeleverd te zijn. Als het gaat om vrede in Europa wordt dat wel eens vergeten. In een rechtsvrede laten ook veiligheid en vrijheid elkaar niet los. We moeten Europa dus zó organiseren dat de macht het eigenbelang niet vooropstelt en dat er vrijheid is om dat eigenbelang naar voren te brengen. Democratie en grondrechten ontleen precies daaraan hun belang. Maar niet minder de relatie tussen kapitaal en arbeid, en rond die twee polen de organisatie van eigendomsverhoudingen en arbeidsverhoudingen.

- 1) Vrede komt ons niet aangewaaid als een soort van natuurlijk product, of als de resultante van economische, culturele, morele of religieuze ontwikkelingen dan wel overtuigingen. Het is een 'kunstwerk', niet in artistieke maar in technische zin, zoals een viaduct of een sluis. Het is het resultaat van een ingreep. We vergissen ons deerlijk wanneer we die ingreep onmiddellijk zien als een machtsgreep. Macht, weten we sinds Weber, is de kans om zijn wil door te zetten, eventueel tegen de wil van anderen in, onverschillig waarop die kans berust. We begrijpen onmiddellijk dat macht, zo gedefiniëerd, het wederkerigheidsbeginsel, dus het recht, terzijde laat.³ Is er een andere opvatting van 'ingrijpen' mogelijk? Greep op iets krijgen, bijvoorbeeld op een muziekinstrument is meestal een kwestie van oefenen, goed kijken, goed voelen, goed meewerken met de eigenzinnigheid van dat ding. Geduld. Falen en blijven proberen. Dat geldt ook voor het greep krijgen op vreedzame verhoudingen in een samenleving. Dictaten werken niet, 'one size fits all' modellen van democratie en mensenrechten al evenmin. De mislukte interventie in Afghanistan en Irak bewijzen het. PAX heeft daar ruime ervaring mee, b.v. in het werk op de Balkan, in Sudan, in Colombia.

- 2) Vrede stichten en bewaren behoort tot de orde van het handelen, het ordenen, meer in het bijzonder de orde waarin het politieke handelen zich beweegt: die van de belangen en hun onderlinge verenigbaarheid en onverenigbaarheid. Het gaat dus niet om ordening van onderling verschillende smaakbelevingen of fascinaties, zoals in de kunst, of om ordening van uiteenlopende inzichten, zoals in de wetenschap. Zelfs de strijd tussen ideologieën of religies is, politiek gezien, een belangenstrijd. De ware leer of de ware god – vaak datgene wat mensen het meest heilig is en waar je ze niet mee moet tergen – is, politiek gesproken, een belang in de zin dat een mens zijn ziel en zaligheid ervan afhangt. Welnu, als vrede maken in de sfeer van het handelen zit en niet in de sfeer van de contemplatie en de observatie, dan betekent dat ook dat er een grens is aan het houvast dat begrippen kunnen bieden. Ja, het moet gaan om vrede, om mensenrechten, om menselijke waardigheid zelfs. Maar we moeten beseffen dat de Holocaust werd gerechtvaardigd met een beroep op de menselijke waardigheid; dat Poetin ook over Rusland spreekt als een waardengemeenschap en daarmee grote aanhang krijgt; dat de Koude Oorlog ging en gaat om liberale versus sociale opvattingen van dezelfde woorden over mensenrechten; dat er meer landen in de wereld zijn die geloven in 'Asian' values dan in 'European values'. Begrippen schampen af op

³ Dat is overigens geen probleem van Webers wetenschappelijke definitie, maar van het handelingsdevies dat machthebbers van die definitie maken.

politieke tegenstellingen. Ze verhinderen niet dat die tegenstellingen gewelddadige conflicten worden. Ook dit weten we bij PAX: er is nood aan bezinning en reflectie, maar die moet verder gaan dan concepten waarin we weliswaar houvast maar niet echt richting vinden.

- 3) Rechtsvrede geldt altijd in een beperkte kring onderling, de polis, zoals alle politiek handelen steeds betrekking heeft op een samenleving die zichzelf heeft ingesloten dus anderen altijd al heeft buitengesloten. Ook en met name in de politiek geldt het beginsel: het oneindige, onbeperkte, onbegrensde, valt niet te ordenen. Het modewoord van tegenwoordig 'inclusiviteit' is op de keper beschouwd politiek bedrog. Natuurlijk kunnen we de grenzen van onze samenleving oprekken, opener maken, maar niet zonder ze opnieuw te leggen. We kunnen ze niet afschaffen. Dilemma's rond uitbreiding van de EU zijn daarvan een sprekend voorbeeld. En al zouden we de VN een wereldpolis noemen, dan nog moet je eerst een natie moet zijn om erbij te mogen horen. Iets soortgelijks geldt voor elke wereldorde die je je zou kunnen voorstellen.⁴
- Maar als vrede in beginsel begrensd is tot een bepaalde rechtskring, d.w.z. altijd interne verhoudingen betreft, dus als de verhouding tussen die rechtskringen aan een strategische in plaats van een principiële vrede is overgeleverd, dan ontstaat het probleem waar we elke dag mee geconfronteerd worden en waar nog niemand een oplossing voor gevonden heeft: hoe is een rechtsorde van rechtsordes mogelijk? Óf die rechtsordes gaan telkens op in één grotere rechtsorde, zodat ze zelf hun status van rechtsorde verliezen, óf ze blijven steken in een louter politieke relatie zodat hun vrede geen rechtsvrede maar slechts een strategische vrede kan zijn. Dit probleem kennen we in Europa maar al te goed. Zo gauw het f-woord valt ontstaat er oppositie die de EU slechts kan denken als een strategisch verband van naties and niet als een omvattende rechtsorde.⁵ Kant rekende op wat hij noemde een surrogaatoplossing. 'Als nou eens bij toeval een grote staat zou beginnen met een belofte om extern te doen wat ze intern ook doet: rechtsverhoudingen eerbiedigen. Dan zouden andere staten misschien volgen. Dan zou er een rechtsvrede tussen staten mogelijk zijn zonder dat al die staten opgaan in één grote rechtsorde.' Ik wil mij niet meten met Kant, maar mijn vraag zou zijn: 'Hoe worden we gevoelig voor dat moment van gelukkig toeval, hoe bereiden we ons voor, hoe zorgen we dat we het herkennen op het moment dat het zich aandient? Hoe maken we ons daarvoor ontvankelijk als we weten dat

⁴ Met andere woorden: recht kan politiek niet uitbannen, ook niet in naam van de moraal. En elk project dat dit toch pretendeert is verkapt of openlijke tyrannie.

⁵ De lakmoesproef is de gedachte van een Europese legermacht, of preciezer een EU-leger. Zolang er niet tenminste ook een EU-breed belastingregime is lijkt mij een EU-breed leger een irreëel perspectief. Een gezamenlijke stem in NAVO-verband is iets anders, een gezamenlijke inkooporganisatie voor wapentuig ook.

normen en waarden op het niveau van de begripsvorming ons weliswaar kunnen ondersteunen maar uiteindelijk geen houvast opleveren?’

Deze drie korte overdenkingen vormen de reden waarom het vredeswerk, naast actie en bezinning, nog een derde dimensie kent: spiritualiteit. In tegenstelling tot wat het woord suggereert is spiritualiteit een zeer lichamelijk, ja lijfelijk iets. Meestal wordt spiritualiteit opgevat als een geesteshouding, waarin wij in onszelf keren en tot het besef proberen te komen welke plaats we innemen in de wereld. Ik zal dat niet bestrijden; maar juist dat besef is niet los van lichamelijke inzet verkrijgbaar. Het valt ons niet toe door almaar harder na te denken en onze begrippen steeds verder te analyseren. Het komt op ons toe vanaf de overzijde van de begrippen, ergens ginder waar je hart ligt. Om deze reden is het begrijpelijk dat religies hierin een belangrijke rol kunnen hebben, omdat en in zoverre zij een zekere gevoeligheid hebben voor en ervaring hebben met verwijzingen naar die overzijde, en daaraan uitdrukking kunnen geven. De lyriek van joodse psalmen is daar een voorbeeld van. Verder laat ik de vraag naar de rol van de godsdiensten staan voor het gesprek van vanmiddag.

Laat ik hier slechts benadrukken dat het oppikken van dergelijke verwijzingen evenmin als het verstaan van het gelukkige moment van Kant geen vanzelfsprekendheid is. Het ontwikkelen van een zekere gevoeligheid ervoor is eerder een moeizame weg. Lang niet altijd betekent het dat we de stilte zoeken en de drukte vermijden, het kan ook wel eens omgekeerd zijn, b.v. als er verzet geboden moet worden. Vandaar mijn stelling dat spiritualiteit, bezieling, een lijfelijk iets is. Het is een vorm van betrokkenheid op de wereld. Het gaat niet om een ja of nee tegen stellingen die je aan een kerkdeur kunt spijkeren. Het gaat erom waar je je zinnen op zet, waar je je tijd aan besteedt, waar je te vinden bent, waar je anderen (voor) opzoekt, waar je je geld naartoe draagt, waar je grijze haren of een doorwaakte nacht voor over hebt. Dat bedoel ik met lichamelijkheid. Bovendien gaat het daarbij altijd om een gezamenlijke betrokkenheid, over lichamelijkheid in meervoud, niet om een menselijk lichaam maar om een politiek lichaam.

Maar Kants stelling over het gelukkig toeval heeft nog een ander aspect, dat zelden benadrukt wordt. Politieke vrede, zei ik, is in de eerste plaats vrede binnen de polis. Ze valt samen met de voortdurende poging van die polis om zich als een rechtsstaat te bewijzen, waarin de overheid gebonden is aan de wetten die ze samen met de burgers in beginsel maakt. Maar externe vrede, vrede met andere rechtsordes, blijft gebonden aan wat Kant een surrogaat voor de rechtsstaat noemde: een politiek proces van vallen en opstaan, initiatief nemen en aansluiten, afhaken en moed verzamelen om opnieuw de eerste stap te wagen, zonder de waarborg van het recht en in het besef dat morele idealen

uiteindelijk toch aan dit politieke proces zijn uitgeleverd. Nee, politiek is principieel niet terug te brengen tot een soort toegepaste ethiek of een soort dienstknecht van het recht. Politieke vrede is geen toestand, laat staan een rustig bezit; het is werk. Vrede bestaat alleen als vredeswerk. Dus die grote staat waar Kant initiatief van verhoopte is misschien geen nationale staat, maar een verbond van vredeswerkers over nationale staten heen. En Europa is niet de plaats waar al een patent op vrede heerst (als we dat met Oekraïne elke dag voor ogen al zouden durven denken). Het is een hoogstens een geschikte oefenplaats voor vredeswerk. Waarom? En waarmee moeten we dan rekenen om greep te krijgen?

- 1) Europa is het continent dat een grens mist, misschien zelfs meerdere grenzen. Het is al een gemeenplaats om te zeggen dat het een schiereiland van Azië is, de appendix van Rusland, China, Mongolië, India. Maar het mist ook een grens westwaarts: voorbij Engeland en Ierland, voorbij IJsland zelfs. Om heel andere redenen ontbreekt er een grens aan de zuidkant, waar zich nog altijd een terra incognita uitstrekt dat we Afrika noemen en waarvan we denken dat het ons onverschillig kan laten. Als we ergens kunnen leren hoe met grenzen om te gaan als er geen natuurlijke maar alleen politieke grenzen zijn (en die moeten er zijn), dan hier. In een tijd van hernieuwde geopolitieke aanspraken is de omgang met grenzen cruciaal. Geologie zal ons niet redden. Wij moeten ons bezinnen op de onderlinge relaties van handelsgrenzen, machts grenzen, ecologische grenzen, vrijheidsgrenzen, etc.
- 2) Europa is het continent dat principieel onderbepaald blijft bij elke poging het te beschrijven in uniek bepalende eigenschappen, b.v. in termen van tradities, prestaties of waarden. Zoals de Franse filosoof Merleau-Ponty het ooit zei op een van de eerste Rencontres Internationales de Gèneve vlak na WO II: het gaat er niet om dat we ons een voorstelling maken van Europa, maar dat we werk maken van Europa. Hij noemde daarbij met name drie terreinen van wat ik eerder gezamenlijke betrokkenheid noemde: wetenschap, arbeid en bovenstatelijke samenwerking. Van dat laatste is de EU natuurlijk een sprekend voorbeeld. De EU is begonnen als een vredesproject en dat moet ze ook blijven. Ze overschat zichzelf, dunkt me, wanneer ze zich een waardengemeenschap noemt, ten eerste omdat het in de Unie om wederkerige erkenning van belangen gaat en niet om gedeelde voorkeuren; ten tweede omdat zij haar interne (vroeger 'gemeenschappelijke') markt niet bouwt op waarden maar op handelsbeperkingen. Meer reëel is is het gedeelde besef dat een gemeenschappelijke markt niet gratis is. Steeds uitdrukkelijker wordt dit vertaald in termen van ecologische betrokkenheid (vgl. de Green Deal). Het lijkt mij inderdaad onontkoombaar dat

vredeswerk in Europa in belangrijke mate gelijk zal lopen met ecologische inzet en dat wij ons daarbij moeten voorbereiden op grote maatschappelijke en politieke conflicten. Tegelijkertijd verschaft deze onontkoombaarheid van een nieuw ecologisch elan op allerlei gebieden wellicht precies het goede alternatief voor twee politieke voedingsbodems die ik volkomen onvruchtbaar vind: die van het oude nationalisme en die van het moderne 'constitutioneel patriotisme'. Want het mag dan zijn dat het beroep op bloed, bodem en een gemeenschappelijke lotsverbondenheid (nationalisme dus) de deur gewezen moet worden; maar met 'vrijheid, gelijkheid, broederschap' schieten we ook niets op als we niet erbij zeggen: vrijheid waartoe? Gelijkheid in welk opzicht? Broeders met wie allemaal?

- 3) Europa is, ten slotte, ook het continent dat een radicaal seculiere koers is gaan varen als het gaat om vredeswerk. Het heeft besloten de raad van Rousseau op te volgen en zich te bekennen tot een soort 'religion civile' van burgerlijke vrede (meestal genoemd 'mensenrechten en democratie'), die voorrang krijgt op elke religieuze overtuiging of ideologie. Europa is de naam voor het besef dat iedereen bereid moet zijn om ter wille van de vrede datgene wat hem of haar het heiligst is, op het tweede plan te zetten. Waarachtig vredeswerk bepleit eerst vrede, dan heil. Nooit andersom. Geen god is het waard om voor te vechten. Sommigen vinden dat er dan helemaal niet meer gevochten hoeft te worden of gevochten mag worden. Die conclusie deel ik niet. Soms moet er gevochten worden voor de rechtsvrede, voor de veiligheid en de vrijheid die zij waarborgt. Ook daarvoor is oefenterrein nodig.
- 4) Bij dat besef hoort een bestel, een vorm van organisatie, ook in de kleine kring van vredeswerkers rond PAX. Het werd tijd dat wij als betrokkenen bij vredeswerk ons opnieuw rekenschap gingen geven van wat dit alles betekent voor de manier waarop wij werken en samenwerken. Inderdaad, wij moeten ons opnieuw groeperen. Met een werkorganisatie die steeds beter samenwerkt met andere organisaties die het uiteindelijk om recht en vrede te doen is, zonder elkaar dwars te zitten in de stoelendans rond subsidiepotten. Met een PX Vereniging die zich uitdrukkelijk oecumenisch opstelt en daaronder iets anders verstaat dan het bijleggen van 16^e-eeuwse godsdiensttwisten; een vereniging die niet alleen individuen maar ook een diversiteit van groepen in zich verenigen wil. Met een Interkerkelijke Vredesberaad dat voor de uitdaging staat om zich te verbreden tot een Interreligieus Vredesberaad, hoe moeilijk het gesprek met de verschillende richtingen binnen de Islam en andere wereldgodsdiensten ook zal zijn. Maar ook voor die pogingen is Europa de oefenplaats.